

ABDÜLHAK ŞİNASİ HİSAR'IN ROMANLARINDA ANIMSAMA VE KOLEKTİF BELLEĞİN İŞLEVLERİ

Mehmet Yılmaz*

Özet: Abdülhak Şinasi Hisar, 1940'lardan sonra yayımladığı romanlarında, 1900'lerin sosyal ve kültürel hayatından sahneler sunar. Çocukluk hatıralarına dayandırdığı eserleri, onun genellikle bir mazi nakledicisi gibi algılanmasına yol açmaktadır. Olay örgüsünün geçmişi anlatma üzerine kurgulanması bu eserlerin anı mı yoksa roman mı olduğu noktasında bazı eleştirilenleri kararsızlık içinde bırakır. Ancak onun eserlerine anımsama ve bellek teorileri çerçevesinde bakmak, asıl yapmak istedikleri ile ilgili daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Bu çalışmada, Hisar'ın romanlarına, Yunan felsefesinden Bergson'a kadar zaman, anımsama ve bellek üzerine geliştirilen bazı teoriler çerçevesinde yaklaşmaktadır. Özellikle Hisar'ın zaman kavramına yaklaşımı onun sadece bir mazi nakledicisi olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Anımsama, Bellek, Kolektif Bellek, Süreklilik, Bergsonculuk.

REMEMBRANCE AND COLLECTIVE MEMORY FUNCTIONS IN ABDULHAK ŞİNASİ HİSAR'S ROMANS

Abstract: *Abdulkhak Sinasi presents scenes from social and cultural lives at 1900's in his romans published after 1940's. His works depending on childhood souvenirs caused that he was usually perceived like a past conveyer. That plot was fictioned on explaining past brings about indecision to critics in terms of the fact that whether these works are on moment or roman. But to look at his works in the frame of remembrance and memory theories will provide to be obtained better informations about what he wants to do indeed. In this study, Hisar's romans have been searched in the frame of some improved theories on time, remembrance and memory from Grek philosophy to Bergson. Especially Hisar's approachment to the concept "Time" shows that he is not a past conveyer only.*

Keywords: *Remembrance, memory, collective memory, the continuity, the Intuition.*

GİRİŞ

Platon'dan Bergson'a anımsamanın bilgi edinme yollarından biri olduğu yani epistemolojik yönleriyle değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi üzerinde du-

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, yilmazmirzamy@gmail.com.

rulmuştur. Yaşanan anın genişlemesiyle ortaya çıkan bu süreklilik en iyi karşılığını Bergson'un süre kuramında bulur. Batı edebiyatında Marcel Proust örneğinde görülen geçmişin sürekliliği ve yaşanan anı şekillendirme noktasındaki işlevselliği Türk edebiyatında en güzel örneklerini Hisar'ın eserleri aracılığı ile vermiştir. Hisar, Bergson'un zaman felsefesinden ve bunun roman tekniği içinde uygulamasını sunan Proust'tan açık etkiler taşır. Kuramsal anlamda kendini gösteren bu etki, sosyal yapının esere taşınması noktasında özgünlüğe ulaşır. Hisar, içinde var olduğu, kendini inşa eden toplumun sürekliliğini, kendine has üslubu ile anlatır.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın Galatasaray Lisesindeki eğitimi sırasında çok iyi Fransızca öğrendiğini, Fransız klasiklerini okumaya başladığını, 1905-1908 yılları arasında Paris'te bulunduğunu ve Yahya Kemal'le birlikte Paris'in sanat ve edebiyat çevresine katıldığını biliyoruz. (Turinay 1993: 54-61). Paris'te bulunduğu dönemde Bergson, Proust, Anatole France, Maurice Barrees, Henri de Regnier gibi yazarlar hayattadır ve bu yazarların da dâhil olduğu edebiyat ve sanat mekânlarında Hisar da bazı Türk aydınları ile birlikte yer alır. (Turinay 1993: 60). Abdülhamit'in son, Meşrutiyet'in ise ilk yıllarına tesadüf eden bu dönemde Türk aydınları muhtelif fikir cereyanları peşinde arayışlarını sürdürmektedirler. Hisar'ın, zaman algısının ve hayata bakış açısının oluşmasında oldukça etkili olan Bergson ve Proust gibi düşünür / yazarlarla hayatının erken yaşlarında tanışması onun eserlerini ister istemez etkilemiştir.

Eserlerini anımsama üzerine kurgulayan Hisar, romanlarında kronolojik zamana bağlı kalmamış, insan belleğinin işlevlerini değişik boyutlarıyla kullanmıştır. Hisar'ın romanlarında anımsama -kelime her ne kadar geçmişle akla getirirse de- sadece basit bir akılda tutma ve aktarma olarak değerlendirilmemelidir. Özellikle anımsama üzerine geliştirilen teorilerle, belleğin sosyal boyuta sahip olması ve zaman kavramının felsefi yorumları da konuya dâhil edildiğinde, Hisar'ın sıradan bir mazi nakledicisi olmadığı, şimdi'den geçmişe yönelirken yaşanan anın derinliğinden geleceğe yönelik bazı fikirler geliştirdiği görülür. Onun eserlerinde geçmişin, akıp giden zamanla ölmediği ve şimdi içinde devam ettiği tezi üzerinde durulur. *"Ona göre asıl bizim olan, bize sadık şekilde bağlı olan, bizi bizde ve bizim için saklayan geçmiş zamandır. Fakat biz daima bir oluş halinde olduğumuz için kendimizle beraber geçmiş zamanlarımız da değişir."* (Tanpınar 1998: 410). Okura, zamanın süreklilik arz eden bir durum olduğu duygusu verilir. Zaman, anların birleşmesi ve üst üste yığılması ile birikir ve oluşan bu birikim, geleceğe doğru yaşanan her anın genişlemesi ile devam eder. Onun romanlarına yaklaşırken zamanı yaygın anlamıyla geçmiş / şimdi / gelecek kalıplarının dışında düşünmek gerekir. Böylece Hisar'ın romanları aracılığı ile ne yapmak istediği daha anlaşılır hâle gelecektir:

“Şimdi yaşamakta olduğumuz geçmekte olan bir zamanı değil geçmemiş, içimizde kalan, yahut bizim içinde kaldığımız bir zamanı yaşıyormuşuz gibi onun bütün lezzetlerini tekrar duyardık.” (Hisar 2006: 86).

Onun romanlarının en özgün yanını, zamanı bahsedilen süreklilik çerçevesinde kullanması oluşturur. Hisar’ın metinlerinde, kısa hayat parçacıklarından oluşan olayları kendi başlarına küçük birer hikâye gibi okuyabilmek de mümkündür bu parçacıkları bir araya getirip olay örgüsünün bütünlüğü içinde görmek de. Hisar’ın romanlarındaki kısa anlatıları bir roman bütünlüğü içinde okuyabilmemizi sağlayan en güçlü unsur, zamanın süreklilik hâlinde algılanmasıdır. Onun, anımsamaya dayalı, birbiriyle ilişkilendirilmiş kısa olayları, geçmiş içinde cereyan etmiş ve bitmiş olmanın ötesinde, şimdi içinde yaşanmakta ve bir model olarak geleceği işaret etmektedirler. Çünkü Hisar, anımsama yoluyla geçmişi yeniden kurgular: “Hatırlama bir yeniden tanımlama sürecidir, geçmiş yeniden yapılır, bellek geçmişi icat etmenin bir yoludur.” (Göle 2007: 27) anlayışının öznel yansımaları Hisar’ın romanlarında görmek mümkündür. O, anımsadıklarıyla geçmiş özne algısına göre yeniden inşa eder.

Bu çalışmada, Hisar’ın romanları anımsama ve belleğin işlevselliği çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu vesile ile anımsama üzerine geliştirilen teoriler üzerinde durulacak, ardından kişisel ve kolektif belleğin işlevi açısından bu eserler ele alınacak, son olarak da Bergson’un süre teorisi doğrultusunda geçmişin sürekliliği noktasından Hisar’ın eserlerine yaklaşılabilecektir.

ANIMSAMA: BELİRSİZ HATIRLAYIŞ

İnsanın nasıl anımsadığı ile ilgili ilk çağ Yunan filozoflarından itibaren muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Platon anımsamayı bilgiyi elde etme yollarından biri olarak değerlendirir ve özellikle *Menon* ile *Phaidon* diyaloglarında anımsamanın işlevleri ve nasıl gerçekleştiği üzerinde durur. Sokrates’in düşüncelerinin aktarıldığı bu diyaloglarda anımsama ile ilgili “belirsiz hatırlayış” teorisi geliştirilir. (Platon 2011: 143). Abdülhak Şinasi Hisar’ın romanlarında birçok örneğini gördüğümüz belirsiz hatırlayış aynı zamanda öğrenme yollarından biri olarak değerlendirilir. Bir şeyi öğrenmenin aslında hatırlamaktan ibaret olduğunu söyleyen Sokrates, insanların yeni öğrendiğini zannettikleri bilgilerin zihnimizde önceden mevcut olduğunu ileri sürer. Ona göre insan, doğuştan bu bilgilere sahiptir ve yeni öğrendiğimizi zannettiğimiz şeyler sadece bir anımsamadan ibarettir:

“Onun, önceden edindiği bilgilerin anılarını saklamış olması şaşılacak bir şey değildir. Tabiatın her yanı birbirine bağlı olduğu için, ruh da her şeyi öğrenmiş olduğundan, bir tek şeyi hatırlamakla (insanların öğrenme dedikleri budur) insan, bütün öteki şeyleri bulur. Çünkü araştırma ve öğrenme, belirsiz hatırlayıştan başka bir şey değildir.” (Platon 2011: 163).

Bilgiyi kendiliğinden bulmak onu yeniden hatırlamaktır. İnsan bunu gerçekleştirirken sezgilerinden hareket eder. Bir konuda hiçbir şey bilmediğini düşünen bir insanı sadece sezgilerini harekete geçirerek o konunun en bilgili insanı hâline getirebilirsiniz. *Phaidon* diyalogunda Platon, hatırlamanın insan hayatındaki alanını daha da genişletir ve insanın “*düşündüğü şeyi hatırladığını*” ifade eder. (Platon 2001: 37). Doğuştan önce kendisine kodlanan bilgilerle dünyaya gelen insan, verildiği kadar düşünebilir ve bilgiyi hatırlama gücüne bağlı olarak az veya çok elde eder. *Phaidon*’da da öğrenmenin anımsamadan başka bir şey olmadığı üzerinde durulur ve benzer fikirler tekrar edilir. (Platon 2001: 38-43).

Anımsamanın nasıl gerçekleştiği ile ilgili Aristoteles Platon’dan farklı düşünmektedir. *Parva Naturalia*’nın “*Bellek ve Hatırlama Üzerine*” başlıklı bölümünde, anımsama yeteneğini sadece insanlara ait bir özellik olarak görür ve insan zihninin “*geçmiş imgelerin bilincine*” sahip olduğunu söyler. (Barash 2007: 15). Ona göre bellek ile algı birbirinden farklı şeylerdir. Belleğin nesnelere, algının nesnelere ayırır. Algıladığımız şeyler sadece şimdiki zamanın nesnelere aittir. Bellek ise geçmişte olan şeyleri algılar. “*Ancak somut nesnelere olmaksızın bilgi ve algı varsa o takdirde bellekten söz edilebilir.*” (Aristoteles 2004: 73). Ona göre bellek, ne algıdır ne de varsayım. “*Birinin ya da diğerinin zaman geçtikten sonra ortaya çıkan garip bir modifikasyonudur.*” (Aristoteles 2004: 73). Şimdi’de bellekten söz etmek mümkün değildir. Aristo, zamanı geçmiş / şimdi / gelecek algısı üzerinden düşünür ve bunların arasına kesin çizgiler çeker. Ona göre, zamanda süreklilik söz konusu değildir. Buna bağlı olarak bilgiyi elde etmek için doğrudan etrafımızdaki nesnelere ve olaylardan hareket etmemiz gerekir. “*Şimdiki ile ilgili olarak algıyı, gelecek ile ilgili olarak beklentiye ve geçmiş ile ilgili olarak da belleği devreye sokarız.*” (Aristoteles 2004: 74) ifadesi bu ayrımı netleştirir. Bununla birlikte belleğin çalışma şekli hakkında bazı fikirler öne sürer.

Hisar’ın romanlarında sık sık karşılaştığımız bir nesne veya durumdan hareketle başka bir şeyin hatırlanmasının nasıl gerçekleştiği üzerine düşünmemiz sağlanır. “*Söz konusu olan içimizdeki bir iz, im ya da resim ise, nasıl oluyor da bu izin algılanması sırasında izin değil de bir başka nesnenin belleğini ortaya çıkarır?*” (Aristoteles 2004: 76). Yaşanmışlığın insan ruhunda bıraktığı etki, eşya ve nesnelere zihinsel / öznel bir algıyla var ettiğimizi ortaya koyar. Çocukluğumuzda etrafında dolaştığımız, oyun oynama aracı olarak kullandığımız bir çam ağacı artık bizim için sıradan bir ağaç değildir. Bu bakımdan, insan belleğinin oluşması ve herhangi bir şeyin bizim için farklı bir değer kazanması için mutlaka üzerinden belli bir zamanın geçmesi gerekir:

“*Ancak belli bir süre geçmeden de bellek henüz yoktur aslında. Çünkü bellek şimdiki zamanda daha önce görülmuş ya da denenmiş bir şeye dayanır, şimdiki zamanda denenmiş bir şeye değil.*” (Aristoteles 2004: 77).

Abdülhak Şinasi Hisar'ın romanlarında, anlatıcının bilgi dağarcığını oluşturan tek şey anımsama gücüdür. Eser, anlatıcının hatırladıkları kadar vardır. Geçmiş hayattan okura aktarılan bilgiler hatırlanırken aynı zamanda anlatıcının öznel dünyasından geçerek bize ulaşır. Sosyal ve kültürel hayata dair sahneler, adeta bir albümün sayfalarını çeviriyormuşuz gibi bir his uyandırır. Bir eski zaman fotoğrafhanesinde gezmenin oluşturduğu merak, birbirinden bağımsız okunabilecek küçük durumlar içinden verilir. Hisar, belirsiz hatırlayışı gerçekleştirirken, ağırlıklı olarak iki yöntem kullanır: Birincisi, duyular aracılığıyla harekete geçen istemdişi bellek; ikincisi ise toplumun manevi değerlerini de yansıtan maddî kültürel unsurların insanın iç âleminde bıraktığı etkidir.

İSTEMDİŞİ BELLEK

Abdülhak Şinasi Hisar'ın romanlarında belirsiz hatırlayış yoluyla bilgi elde etmenin en sık karşılaşıldığı durum, istemdişi belleğin devreye girdiği anlardır.¹ Romanların anlatıcısı çocukluğuna ve gençlik dönemine ait hatıralarını aktarırken sürekli bir şeyden yola çıkarak başka bir şeyi anımsar. Yazar, anımsamalarını çoğu zaman duyular aracılığı ile gerçekleştirir. Herhangi bir şeyin kokusu, bir önceki zaman dilimi ile ilgili bir durumu devreye sokar ve istemdişi bellek faaliyete geçer. Zaman algısı parçalanır ve şimdinin içinde mevcut olan geçmiş gözler önüne serilir. Eserlerin anlatıcısı, hatırlama anlarında, zihninde açılan pencerenin azametinden kendisi de şaşkınlık duyar:

“Zihnin hassaları acayıptir. Bazen yavaş yavaş ta içimize toplanan derin sebeplerle, bazen de sebepsiz yere yahut hatır ve hayale gelmez bir sebep yani bir vesile ile ve yahut bazı büyük hadiselerin tesiri karşısında birdenbire öyle harikulade bir küşayışle açılır ki, bunların haricinde geçen zamanlarımızın faaliyeti bu uyanıklığa nispetle bir uyuklama gibi kalır.” (Hisar 2005: 35).

Anımsamaya dayalı bilginin insan hayatında tezahür edebilmesi için, bazı vasıtaların insan iradesine bağlı olmaksızın devreye girdiği olur. Unuttuğumuz bir şeyi bize yeniden hatırlatacak unsurlar tabiatta, yani başımızda hazır hâlde bulunurlar. Bunlara çoğu zaman bilinçsiz tepkimelerle ulaşırız. Kendiliğinden anımsamayı genellikle tetikleyen bazı şeyler vardır. *“İnsanlığın maziden gelen kör kuvvetleri”* birey farkında olmadan inkişaf eder. (Hisar 2005: 56) Bunlar özellikle duyular aracılığı ile ortaya çıkar. Koku, tat, görme, dokunma ve işitmeyi harekete geçiren eşyalar, olay ve durumlar hatırlamanın kapısını aralar. Burada söz konusu olan yalnızca kişisel belleğin foksiyonel hareketliliğidir. Kişinin kendi deneyimlerinden yola çıkarak elde ettiği bellek kazanımları söz konusudur. *“Belleğin insan benliğinin bir kaynağı olarak merkezi rolü”* aynı zamanda onun bilgi kaynağını oluşturmaktadır. (Barash 2007: 11). Hisar'ın romanlarındaki anımsama modeli, genellikle Platon'un teorisini ortaya koydu-

ğu belirsiz hatırlayışa ve Deleuze'un ifade ettiği istem dışı belleğe dayalıdır. Toplum içinde, sosyal hayatın genel geçerliğine aykırı gibi görünen kahramanlar, geçmişini belli yönleriyle ayakta tutan karakterlerdir. Bireyin günlük yaşantısındaki küçük sıradanlıklardan ve sıra dışılıklardan yola çıkarak şimdinin içinde devam eden geçmişi önümüze sunar. Anımsanan kişilerin tasvirinde bile geçmişin fotoğrafı yer alır. *Çamlıca'daki Eniştemiz* romanında Hacı Vamık Bey'in tasviri bu yönüyle önemlidir:

"Uzun boyu, zayıf vücudu, siyah, cin gibi gözleri, kumral ve seyrekçe sakalı, yeşil kaplı kürkü ve kâh başına geçirdiği, kâh başından çıkardığı sivri gecelik takkesiyle Asurî bir müneccimi hatırlatan bir adam..." (2008: 7).

"Geçmiş zamanların olgunlaştırdığı bir eski muhabbetle" okurunu karşılayan yazar, genellikle geçmiş zamanın olgunlaştırdığı şeyleri şimdi'nin içinden anlatmaktadır. (Hisar 2008: 11). Hisar'ın kullandığı cümlelerde geçmiş zamanın, akıp giden zaman dilimi içinde ölüp kaybolmadığı, yaşanan ânın içinde bu hayatın devam ettiği görülür. Deli eniştemiz dediği Vamık Bey'in eskiden çekilmiş bir fotoğrafına bakarken romanın anlatıcısı şöyle bir yorumda bulunur:

"Etrafındaki hayat sanki hala çağılıyor. Onu biraz titremiş ve oynamış bu resimde içinde yüzdüğü hayatın sularında kımıldıyormuş gibi görüyorum. Ve buna baktıkça kendisinin ve etrafındakilerin çocukça, mütevekkil, dindar ve gönüllü hayatlarını hatırlıyorum. Deli eniştemizin etrafını dinleyen gözleri güya bir anahtar gibi, 'şimdi' bana o âlemi açıyor. Ve ben güya rüya görür gibi, kendimi o eski zaman içinde buluyorum, şimdi içinde artık susmuş olan bütün o hayatın çağılığını hatırlayarak, eski sesleri ve eski lezzetleri duyuyorum gibi oluyorum." (2008: 13).

Bu örnekte belirsiz hatırlayışa harekete geçiren eski bir resimdir, yani görme duyusu istem dışı belleği tetikleyen bir unsur olarak karşımızda çıkar. Resimde görünen kişi, sanki hâlâ hareket halindedir. Anlatıcı, sadece fotoğraftaki kişiyi tasavvur etmez. Onu, etrafındaki kalabalıkla ve bu kalabalığın kendine mahsus hayatıyla birlikte hatırlar. Fotoğraf, şimdiki an'ı genişletir ve içindeki geçmişi canlandıran bir anahtar rolü üstlenir. Aynı durum Vamık Bey'in kullandığı eşyaların anlatıldığı pasaj için de geçerlidir. Elinde sürekli taşıdığı siyah kuka bir tespih, sigara içerken kullandığı yasemin ağızlık, altın kaplamalı saat... bunlar onun kendine has hayatına ait parçalardır. Bu küçük eşyalar o kişinin, onlara yüklediği özel anlamlarla, şimdinin içinde var olan eski hayatın hatırlatıcısıdır:

"En meşhur bir tespihçinin çekmiş olduğu için pek kıymetli olan ve hemen daima ellediği siyah kuka bir tespihle dolaşır. Sigarasını sık değiştirdiği yasemin ağızlıklara yerleştirirdi. Enfiyesini üstü mineli bir kutudan çekerdi. Karanlıkta bakmadan öğrenmek isterseniz, derin bir zaman içinden gibi gelen incecik bir sesle size saatleri çın çın sayan altın kapaklı bir saati vardı... yine kendi ismi akik üzerine küfi bir yazıyla hak-

kedilmiş kıymetli bir yüzük taşırdı. O, eski bir an'anenin mirasıyla, kullanmaya alışık olduğu bu şarklı eşyasını gördükçe ve elledikçe bir haz duyardı." (Hisar 2008: 19).

Hisar, *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği* isimli eserinde ise bir bireyin alışkanlıklarından yola çıkarak, dönemin genel görüntüsüne ulaşmaya çalışılır. Diğer romanlarında olduğu gibi burada da anlatıcı, çocukluğunda tanıdığı ve kendine sıra dışı görünen, farklı bir şahsın günlük hayatındaki değişikliklerine yönelir. Anımsamalar üzerine kurulu olan roman, anlatıcının Ali Nizami Bey hakkında bildikleriyle yani hatırladıklarıyla sınırlandırılmış gibidir. Roman bölümlere ayrılırken "*Ali Nizami Bey resim meraklıydı.*" (2005: 15). "*Ali Nizami Bey kuş meraklıydı.*" (2005: 18). "*Ali Nizami Bey çiçek meraklıydı.*" (2005: 18) gibi başlıklar kullanılmıştır. Okur için çok basit gibi görünen bir insanın resme, kuşa, balık avlamaya merakının anlatıldığı bu bölümlerde, aslında, sosyal hayatın o dönemdeki görüntüsüyle, şimdide aldığı şekil karşılaştırılır. İki farklı zaman diliminin hayat tarzı ve alışkanlıkların nasıl yaşandığı ile ilgili değişimler anlatılırken yine sık sık istem dışı belleğin işlevselliğine başvurulur. Ali Nizami Bey'in giyim-kuşam merakının anlatıldığı bölümde, giysi dolabının bir anda önüne açılması, anlatıcıda adeta bilinç kırılmasına ve zaman genişlemesine yol açar:

"Bu dolap, karşımda, hiç beklemediğim bir anda ilk defa böyle açılınca ve bu yan yana, baş başa hazırlanmış duran potinlerle iskarpinler, çizmelerle terlikler gözlerime hep birden gözüktünce o zamana kadar hatırıma gelmeyen ve düşünemediğim bir hakikat gözlerime şiddetle çarpmış oldu. Bu manzara... içlerinde kaynaştığı gizli gizli duyulan bir kuvvetin yardımıyla, yine yollarına devama başlayacakları kanaatini ilham ediyor ve benim, baş döndürücü bu manzarayı göreceğimi de felsefi ve remzi bir surette duyurmuş oluyordu." (Hisar 2005: 36).

Anın genişlemesine bağlı olarak, bilinci bulunduğu zaman diliminden geçmişe doğru genişleten bir başka sahne de, Ali Nizami Bey, tablolarına bakarken tasvir edilir. Boğaziçi'nin müreffeh bir zamanını gösteren tabloyu gördüğü anda, anlatıcının zihnini kaplayan uğultu onu tarifi imkânsız rüyalara sürükler. Bir anda kendini tablonun içinde bulan anlatıcı, bitmemiş bir zamanın canlılığını yeniden yaşamaya başlar. 'Uğultu'nun ardından kendini tablonun içinde hissedenden anlatıcı, tam anlamıyla belirsiz hatırlayışı yaşar. Yeterince tarif edemese bile hâlâ devam etmekte olan bir hareketliliğin içinde olduğunun farkındadır:

"Bu tablolar arasında, geniş çerçevesi içinde seyrettiğim bir tanesi vardı ki onu görünce, bir uğultu halinde, iyice seçemediğim ve tasvirini ancak sonraları yapabileceğimi tahmin ettiğim birtakım sözler veya rüzgârlar duyar gibi olurdum. Şüphe yok ki onu yapan ressam enstantane bir fotoğrafıta olabileceği gibi Boğaziçi'nin mâmur ve müreffeh bir zamanını, işlek ve canlı bir anını, süratli ve rüzgarlı bir manzarasını tespit etmişti. Bu, bir uzun eski zaman yalısını, önündeki kalabalık rıhtımı ve mavi deniz parçasını gösteriyordu... İşte bütün bunlarla tekmil resimde bir canlılık, bir hareket göze

çarpıyor ve vaktiyle, bizim yetişemediğimiz zamanlarda hep beraber yaşamış olan bu insanlar, sanatın tilsimıyla daha bitmemiş bir zaman içinde büyülenmiş gibi, asılı buldukları çerçevede, ani hareketlerini yapmakta devam ederek güya ömürlerini sürmekte devam ediyorlardı.” (2005: 17).

Duyulardan hareketle geçmişe açılma, Hisar’ın romanlarında en sık karşılaşılan durumdur. O, tabiatı adeta koklayarak algılar. Koku, Proust’un eserlerinde de geçtiği gibi, yaşanan zaman dilimi içinde istem dışı belleği harekete geçiren unsurlardan biridir. Özellikle kokular, Hisar’ın eserlerinde sıkça rastlanan an genişlemelerine sebep olur. *Çamlıca’daki Eniştemiz’* de bir nesil öncesinin renkli köşk hayatının uzun uzun tasvir ettiği bölümler bulunmaktadır. Hisar hatırlama anını, köşkün bahçesine girerken duyduğu hanımeli kokusuna bağlamaktadır:

“Bu noktaya gelince köşkün arka tarafında bahçenin demir parmaklıklarını saran hanımellerinin kokusu ilk önce, hafifçe alnımızı okşar, sonra, koyulaşarak, bizi ciddiliğimizden büsbütün azat ederek gönlümüze bir buse gibi konar ve o zaman sanki ihtiyar köşk muhabbetli gönlüne benzeyen bu ince kokularla bizi tamamen sarardı.” (2008: 28).

Eserde tabiat, bütün sesleriyle zamana dönüşen bir renk cümbüşüdür. İstanbul’un değişik semtlerini duyularda kalan izlerle hatırlar ve anlatır. Onun anımsamasına vesile olan kokular, tatlar, manzaralar değişmiş olsa da belirli yönleriyle hâlâ ayaktadır. Onu çocukluğuna taşıyan yapılar yok olsa bile, tabiattaki türlü unsurlar canlılığını korumaktadır. Boğaziçi’ni lezzetli suyuyla, *Çamlıca’yı* etrafa yaydığı türlü çiçek kokularıyla zihninde sürdürür. Dozulmaz tadıyla geçmiş, şimdinin içinde kendisine hâlâ gülümsemektedir:

“Boğaziçi’nin mavî havasını içtiğim lezzetli bir su gibi Çamlıca’nunkini de kokladığım bir çiçek gibi duyardım. Bunu kimseden duymamış ve kimseye de sormamış olduğum halde, ben, Çamlıca’nın niçin böyle yüksek ve havasının da bir buhur dandan yükselen kutsî kokular gibi tesirli ve titrek olduğunu bilirdim. Bu, muhakkak, bütün güzelliklerin iç içe geçerek birleşmeleriyle, iyi atılmış pamuklar gibi hâsıl ettikleri bir yükselişti.” (2008: 26).

Yazarın zamanı etrafındaki nesnelere yüklediği anlamla birlikte düşünmesi, yaygın zaman algısının dışına çıkılmasına sebep olur. *Çamlıca’daki Eniştemiz’* de Vamık Bey’in odası, kendine has eşyası ve kokusuyla onu bulunduğu anın çok ötesine taşır:

“Bu odadakalan zamanın eskiliği elle tutulur, gözle görülür bir haldeydi. Deli eniştemizden birçok hikâye ve maceralarını dinlediğimiz Arabistan’ın ruhundan birazı şimdi yerlerinden hiç kımlıdamayan bu uzak diyarlı eşya ile birlikte, güya oradan getirilerek burada yayılmış ve yaşamaya koyulmuş gibiydi.” (2008: 33).

Ses unsuru da Hisar’ın romanlarında, zaman genişlemesinin yaşandığı anları belirler. Bir horoz, kuş veya vapur sesi bir anda “içimizde sıra sıra gizlice nö-

bet bekleyen hatıraların birden bire kucak kucağa düş” mesine yol açmaktadır. (Hisar 2008: 211). Günlük hayatın sıradanlığı içinde yaşantısını devam ettiren birey için gürültü gibi görünen sesler, Hisar’ın eserlerinde en kıymetli anlara dönüşmektedir. *“Duygularımızı coşturan nice hummalı seslerin davetlerini duyacağız.”* (2008: 211). cümlesiyle ifade ettiği bu durum, hafızayı harekete geçiren, istem dışı belleği tetikleyen mekanizmanın vaz geçilmez parçasıdır:

“Ağustosböcekleri, bu parıltılı altın sesleriyle, geçen bu nazlı saatleri güya örer, işler ve onları hafızalara, ruhlara iliştirir, dikerdi. Öyle ki biz bu yaşadığımızı sonu gelmeyecek zamanlar sanırdık. Gözleri kamaştıran güneş aydınlığında bu sesler küçük kubbelerinin bitmez tükenmez teselsülünü açar ve parıltırdı.” (Hisar 2008: 73).

Aklın işlevini yitirdiği bu anlarda hatırlama yoluyla yeni şeyler öğrenme, belleğin istem dışı hareketliliğine bağlıdır. Bu anlarda hatırlama, içgüdüsel olarak devreye girer ve birey aslında unuttuğunu zannettiği, zihninin en gizli ve zengin alanlarıyla karşılaşır. Çünkü sezgi ve hissetme gücü önceliklidir. Yazar, Proust’un *“Bir yazarın, izlenimlerimize ilişkin bir şeyleri ancak akıldan bağımsız olarak yakalayabileceğini, yani kendine ait bir şeylere ve sanatın tek konusuna, akli bir kenara bırakarak ulaşabileceğini her geçen gün daha iyi anlıyorum. Aklın bize ‘geçmiş’ diye sunduğu şey aslında geçmiş değildir. Aslında hayatımızın her saati, tıpkı kimi halk efsanelerindeki ölümlerin ruhları gibi, ölümler somut bir nesnenin içine gizlenerek onda vücut bulur.”* cümleleriyle ifade ettiği durumu yaşar. (Proust 2006: 7). Öldüğü zannedilen anların somut nesnenin içinde varlığını sürdürmesi, o nesnelere aracılığı ile devam eden bir sürekliliğin varlığı fikrini ortaya koyar. Birey bunu ancak o nesne aracılığı ile daha önce yaşadığı değerli bir anı birleştirdiğinde fark eder. Bu fark edişte asıl görevi üstlenen akıl değildir. Aklın da ötesindeki bu güç, dirilişi sağlayan sezgidir.

KİŞİSEL BELLEKTEN KOLEKTİF BELLEĞE

Bireyin zihinsel işlevi, bağlı bulunduğu sosyal hayatın kültürel dinamiklerine göre şekil kazanır. Kişisel deneyimlerin oluşumu bir çevreyi gerekli kıla- cağından, şahsi anlamda anımsanan şeyler aslında toplum hayatının genel görünüşü hakkında da bilgiler verir. Zihnin algıladığı sosyal hayata dair manzaralar, her ne kadar öznel olduğu içinde barındırsa bile tarihi sürecin oluşumundan izler taşımaktadır. *“Kişi nasıl kişisel alanın sınırları kapsamında kurtulup belleği daha kapsamlı bir biçimde kavrayabilir?”* (Barash 2007: 18) sorusu öznel algının sosyal hayatın tarihi gelişimini kapsayan bir alana ulaşabileceğine işaret etmektedir. Topluluğu oluşturan bireylerin değişime uğraması, hayat anlayışının zaman içindeki devinimini kesintiye uğratmak zorunda değildir. *“Bir topluluktan uzaklaşmış olsam da ondan etkilenmeye devam ederim; topluluğun üyelerinin bakış açısına göre konumlanmamı, onların buldukları ortama ve onlara özgü*

zamanın içine yeniden dalmamı ve kendini topluluğun merkezinde hissetmemi sağlayabilecek şeyleri zihnimde taşıyor olmam yeterlidir.” (Halbwachs 2007: 67). Topluma mahsus zamanı zihinde taşıma, topluma ait bir bütünün varlığını devam ettirmektir. Bu sebeple “Bellek öncelikle toplumsaldır çünkü bireysel insan zihinlerinden çok; kurallar, kanunlar, standartlaştırılmış usuller ve kayıtlar halinde kurumlara yerleşmiş, yerleştirilmiştir.” (Schudson 2007: 179).

Kolektif belleğin varlığını ve işlevselliğini kültürel eserler ve dilbilime ait göstergelerin sosyal hayattaki sürekliliğinden yola çıkarak incelemek mümkündür. Zira çoğunluğa ait olan hayatın bütünlüğünü özellikle dil ve kültürün diğer unsurları temsil eder. Dil, bireyin toplumdan devraldığı iletişim aracıdır ve geçmişin şimdi içindeki sürekliliğini sağlayan en güçlü bağıdır. Kültürel nesnelere ise maddî yapılardan en küçük sosyal davranış modellerine kadar hayatın içinde bireyin bilincini oluşturur. Nitekim Schudson’un, belleğin sosyal yönünü izah ederken kullandığı gerekçeler de kültüre ve dile ait unsurlar üzerinden gelişmektedir:

“Anılar bireysel belleklerde kendine has bir biçimde yer etse bile toplumsal ve kültürel niteliklerini yitirmezler, çünkü (a) işlemlerini dilin bireyler ötesi kültürel inşası aracılığıyla yerine getirirler; (b) genellikle toplumsal uyarımlar, tekrarlar ya da toplumsal sinyallere cevap olarak işin içine girerler; anımsama eylemi etkileşimlidir, kültürel nesnelere ve toplumsal sinyallerle yönlendirilir... (c) toplumsal olarak biçimlendirilmiş anımsama kalıpları bulunur.” (2007: 180).

Hisar’ın anımsamalarında, sosyal hayatın kültürel yapısı ile ilgili sayısız sahneye karşılaşmak mümkündür. Kendi bakış açısına göre yorumlarsa da hatırladığı olay ve durumlar anlattığı dönemin yaşantısı hakkında önemli bilgiler içerir. Kültürel unsurların sürekliliği noktasında yapılacak bir inceleme, 1940’larda yazılan eserlerin 1900’lerin başları ile ilgili analizler içerdiğini gösterecektir. “Kişisel kendiliğin sınırlarından aşarak, vurguyu kişisel deneyimlerin anımsanmasından, tarihsel devinimiyle kişisel özdeşliği devam ettiren kolektif anımsama ya kaydıran yönelimdir bu.” (Barash 2007: 18).

Her şeyden önce kullanılan dil, kolektif belleğin yansımasıdır. Kelimelerin seçimi sosyal bilinci oluşturan düşünce yapısı hakkında bilgiler içerir. Romanlarının bazı bölümlerinde, sosyal hayattan seçtiği bireylerin günlük konuşma dilinde alışkanlık halinde tekrar ettiği kelimeler üzerinde durur. Deyimler, atasözleri ve çeşitli söyleyişler aracılığıyla sosyal hayatın düşünce dünyasını gözler önüne serer.

Çamlıca’daki Eniştemiz’de Vamık Bey’in kendine has söyleyişleri, kullandığı Arapça kelimeler ve deyimler, anlatıcının zihninde dönemin manevi havasını yansıtan hayat sahneleri şeklinde okurun karşısına çıkar. “Ehlen ve sehlen” ifadesinin etkisini “Nasil ki baharat biraz ağzımızı yakar ve kanımıza biraz ya-

kıcı bir tat katarsa deli eniştemiz de huzuru ve sözleriyle içimizi böylece biraz Arabistan biberi, lezzeti ve hâleti salardı.” (2008: 142) cümleleriyle anlatır.

Kültürün nesiller arası aktarımında en önemli vasıta olan kelimeler, hafızayı oluşturan ve sürekliliği sağlayan unsur olarak değerlendirilebilir. *Çamlıca'daki Eniştemiz'*de özellikle Arap ülkelerinde valilik yapan Vamık Bey'in eski kelimelere, Arapça deyim ve atasözlerine düşkünlüğü, o dönemlerin hayatını renklendiren nüktelerle birlikte verilir. Dile ait hususiyetler aracılığı ile belleği canlı tutan anlara ulaşılır. Şimdi'nin içinde, günlük hayattaki herhangi sıradan bir olay sebebiyle yeniden karşılaşılan o dönemdeki kelime veya deyimler, an'ın genişlemesine ve geçmişin şimdi içine taşınmasına yol açar:

“Mesela eniştemiz bize dolaştığı o diyarlardaki taşmış şikâyetlerin bir köpüğü gibi olan bir beyit öğretmişti. O, bildiğimiz ciddiyet taklidi edasıyla, homurdanır gibi dışlarının arasından gelen bir sesle, başını sallayarak “Musul vilayet oldu, Nâfi Efendi vali” derdi. Ve alt tarafının ne olacağını bilen bizler de derhal Arap nevhagerlerini taklit eder gibi, ellerimizle dizlerimize vurarak ve hep bir ağızdan avazımız çıktığı kadar haykırarak “Va veyletül vilaye va veyletül ahali!” diye ortalığı çınlatırdık... kelimenin tuhaflığını beğenerek, sureta ağlarken, içimizden güle güle adeta el çırpan bir makamla söyledik.” (2008: 144).

Hayatı bir bütün olarak değerlendiren Hisar, toplumun içinden seçtiği ve zihninde iz bırakan şahıslarla ilgili olay ve durumları anlatırken, bu olay ve durumları meydana getiren bireylerin, bütünlük arz eden hayatın ürünü olduğunun farkındadır. Bireyin zihinsel yapısını meydana getiren unsurların tek başlarına anlaşılamayacağını, bu sebeple onları meydana getiren hayatın bütünlüğüne, zamanın bütünlüğünü de dâhil ederek bakmak gerektiğine işaret eder. Bu doğrultuda değişen anların genel görüntüsü hakkında değerlendirmelere başvurur:

“Zira onu bize o şekilde gösteren hayat tabii bütün bir terkip mahsulüydü. Bir adam yalnız olarak anlaşılıp duyulamaz. Bunun için etrafında kendini çerçeveleyen zamanı da biraz olsun duymaya çalışmalıyız. Denilebilir ki manevi âlemin maddi âlemi bastırıldığı o zamanlarda, daha maddiyatçılık dinin yerini kısmen olsun almadan evvel, yaşanan hayatın öz mayası imandı.” (Hisar 2008: 36).

Kolektif bellek, Hisar'ın anlattığı hayatın 'bütün bir terkinin mahsulü olması' noktasında ortaya çıkmaktadır. Zaman algısının süreklilik olarak düşünülmesi çok önemlidir: *“Zihin zaman içinde, belirli bir topluluğa ait bir zamanın içinde araştırır ve tekrar kurar anıyı ve desteğini de yine zamandan alır... Bunun için zamanı deşismeyen, bugün de dün olduğu gibi kalan, süreklilik içeren bir ortam olarak görmemiz gerekir, öyle ki dünü bugünün içinde bulabilelim.” (Halbwachs 2007: 66).* Dünün bugünün içinde var olması hayata ait sahnelerin ve bireylerin bir bütün şeklinde görülmesini gerekli kılmaktadır. Hisar, romanlarında tam olarak bunu yapar. Şim-

diyi oluş halinde kurgulayan bellektir. Bir dekor gibi düşünülen dış dünyaya ait duyular ve şekiller, bireyin zihin süzgecinden geçerken toplumun süreklilik içinde gerçekleştirdiği kolektif bilince bağlı olarak görünür ve algılanır:

“O zamanlarda evlerimizde namaz vakitlerini bildiren saatlerin mevki pek büyüktü. Ekser evlerin sofasında içi beyaz alaturka katranlı, siyah yelkovanlı, cevizden dola-bını yer yer kurtlar yemiş ihtiyar bir kuyruklu saat sallanarak, tıpkı bir gönliün yorgunluklarından gelen hırıltılı seslerle işlerdi. Ve güya doğrudan doğruya zamanın geçme-sinden çıkan bu hüüzünlü ses eski neşelerin terk etmiş olduğu ıssız sofaları bir muvakkithane, bir cami avlusuyla doldururdu.” (Hisar 2006: 25).

Kültürel nesnelerin sosyal hayat içindeki varlığı, kolektif belleğin en önemli malzemesini teşkil eder. Yaşanılan zaman diliminden yüzyıllar önce-sini şimdiye taşıyan bir yapı, o dönemin bugün içinde hâlâ canlı olduğunu göstermektedir. Hisar, doğup kültür nesnelerinin zenginliği açısından büyük bir hazineyi barındıran İstanbul sokaklarını, İstanbul’un yapılarını tasvir ederken kolektif belleğe ait izler sunar. Köşkler, yıpranmış evler, kullanılan özel eşyalar... Bu doğrultuda yaşanan değişimin şahitleri seviyesine yükselir:

“Şahsi ömürlerden olduğu gibi, bütün eski cemiyetler ve âlemlerden kalan şeyler de hep bozulmuş ve yıpranmış oluyor. Şehirlerin yüzleri, insanların çehreleri kadar ihtiyarlıyor. Evler vücutlar gibi çöküyor, mahalleler nesiller gibi eskiyor. Kalan bütün eşyaların manaları değişiyor... Fakat Çamlıca’nın ah o eski zamanın yüzüne benzeyen, vaktiyle, bestelenmiş nice hülyaların bestelenmiş beşikleri ve şimdi mezarları olan eski köşklerinden bazılarını görüp tanıdıkça gönüllerimizden sürülmüş bir eski musikiye çarp-mışım gibi tahmin edilemeyecek bir heyecana kapılıyordum.” (Hisar 2008: 218).

Burada kültürel nesnelerin canlılığı belleği tazeleyen ve geçmişin sürekliliğini sağlayan görüntüler biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Abdülhak Şinasi Hisar anımsamalara başvururken, farkında olarak veya olmayarak hâlâ devam etmekte olan hayat sahnelerini okurun bilincine taşır. Özellikle İstanbul’un bir mekân olmanın ötesinde insanın ruhuna ve zihnine tesir eden canlı bir varlık olarak anlatıldığı bölümlerde, maddeden bilince geçen, belleği muhafaza eden maddi unsurları yakalamak mümkündür:

“Bu nurlu hava içinde bütün bu manzaralar mineler üstüne hâkkolumuş resimler gibi kıymetli ve cilâli renkleriyle parıldardı. Ve yine bu manzara, sanki maddî olarak görülmüyor da ancak havanın içine aksetmiş manevi bir şekline bakılıyormuş kadar esirî, şeffaf ve uçucu bir nur içinde adeta yüzerdi. İstanbul böylece dürbünüün tersiyle seyrettiğimiz yerlerin uzaklığına, dahası, hatıralarımızla yâd ettiğimiz zamanların maneviliğine bürünür ve kemiksiz, yumuşak, emellerimiz ve hülyalarımızla yapılmış, bize ömrümüz boyunca vadolanmış bir saadet şehri lezzetiyle uzanırdı.” (Hisar 2008: 77).

Peki, Hisar’ı, şimdinin içinde varlığını devam ettiren geçmişe yönlendiren şey nedir? Neden sürekli anımsamaya başvurarak sosyal hayatın hâlâ de-

vam eden kültürel sürekliliğini gözler önüne serer? Eşyanın değişen manasına vakıf olmak için anılarından çıkardığı bilgilerle yaşar? Nitekim kültürel hayatın kesintisiz devam ettiğini gösteren en ufak bir görüntü, manzara onu tarif edilmez mutluluklara sürükler. Bunda, muhtemelen, Hisar'ın mensubu olduğu sosyal yapının çok kısa sürelerde büyük değişikliklere maruz kalmasının payı vardır. O, yaşadığı sürede, Osmanlı'nın son zamanlarına şahit olmuş, sosyal ve siyasî planda kırılmaların vuku bulduğu Meşrutiyeti yaşamış ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından da Cumhuriyet'e geçişe tanıklık etmiştir. Bu yüzden 1900 ile 1930 yılları arasındaki çalkantılı dönemler ister istemez onun hayat algısında büyük kırılmalara ve değişikliklere sebep olmalıdır. Eskinin kesintilerle yenilenmesi baş döndürücü bir hızla gerçekleşirken, o eserleriyle adeta eskinin yeni içinde devam ettiği görüşünü ısrarla sürdürmeye çalışmaktadır:

“Önemli bir değişim yaşanınca, topluluk için yeni bir zaman başlar ve eskiden olanlara gösterilen ilgi azalır. Ama değişiklikten en az etkilenen topluluk üyeleri için eski zaman, yeni zamanın yanında hatta bu yeni zamanın içinde varlığını sürdürebilir. Sanki eski topluluk, kendi özünden doğan yeni topluluğun içinde eriyip gitmeyi reddediyor gibidir.” (Halbwachs 2007: 69).

Ayrıca, yeninin oluşması için eskiye mutlaka ihtiyaç duyulur. Aslında sosyal hayatın içinde yeni olarak kabul edilen şey, eskinin belli yönleriyle değişime uğramış hâlidir. Yani eski olarak telakki edilen unsur, yenide var olmaya devam eder. *“Başlangıç anını yaratanlar, olaylar zincirini koparmış ve olayların dizilişindeki düzenin dışına düşmüş gibidir. Ne var ki mutlak anlamda yeni bir şeyi aklın kabul etmesi olanaksızdır. Bunun nedeni yalnızca tümüyle yeni bir başlangıç yapmanın son derece güç olması değildir. Ne türden olursa olsun belli bir deneyimin akla yatkın olduğundan emin olabilmek için onu, daha önceki deneyimlerimizin oluşturduğu bağlama dayandırmak zorunda oluşumuzdur.”* (Connerton 1999: 15). Hisar'ın anımsadığı durum ve olaylarda bunu bütün canlılığı ile görmek mümkündür. Zamanın hayatı bütün unsurlarıyla başkalaştırdığının farkındadır. Ancak yeni düzenin içinde var olan eski, kültür unsurları aracılığı ile varlığı sürdürmektedir. *“Tarihsel tortu”* bütün canlılığı ile gözler önündedir. (Connerton 1999: 24). Dolayısıyla hayat anlayışında maddî ve manevî bağlamda gerçekleşen başkalaşım geçmişi reddi olarak algılanmamalıdır:

“Dahası göklerde yabancılaşan bu yıldızlar gibi, evvelden kutsi sandığımız kanaatler ve nazariyelerin de kendi başımızdaki şahsi fikirlerimiz tarzında, bir yandan toplanıp bir yandan dağılarak, zaman ile hep başkalaşan şekilleriyle geçici varlıklardan ibaret olduklarını gördük. Böylece sanki bütün sevdiğimiz şeylerin harabeleri arasında dolaşılıyor ve insanların kanlı tarihlerini hep aynı deliliklerle yapmakta devam ettiklerine şahit oluyoruz.” (Hisar 2008: 221).

Şimdinin içinde biriken bir hazine mevcuttur. Toplumların asıl servetini oluşturan, birikerek genişleyen hayatın bütünlüğü muhafaza edilmelidir. Zamanın değiştirdiğini zannettiğimiz şeyler, eskinin canlılığını tazelemesinden başka bir şey değildir aslında. Hisar, bu sebeple, hayatın ayrıntılarında, küçücük köşelerinde varlığını devam ettiren geçmişi bulup çıkarmanın peşine düşer:

“Bize ölümlerden miras olarak hafızamızın hazinesinde kalan hatıralarda asıl servetimiz olacak. Karmakarışık parıldayan bu mücevherler arasında bazı hatıraları, ipi kopmuş bir tespihin taneleri gibi ötede beride, en beklemediğimiz köşelerde bulacağız. Hayat zamanları karıştıran bütünlüğüyle, geçen saniyeler arasından bize bir an gülümseyen geçmiş seneleriyle, karanlıklar arasında bize bir an ışık saçan eski güneşleriyle devam edecek.” (Hisar 2008: 214).

Hisar’ın bireysel zaman bilinci, bağlı bulunduğu sosyal yaşantının olaylar zincirine bağlı olarak şekillenir. Kişisel belleğin ister istemez *“büyük ölçüde toplumun sürekliliğinin ayırımında olması”* onu kolektif bilince taşır. (Connerton 1999: 24). Anımsama yoluyla tarihin yeniden kurulmasına yönelen bellek, bugünü oluşturan bakış açısıyla toplumsal birçok unsura da göndermede bulunur. *“Bir yaşamın anlatısı, birbiriyle bağlantılı anlatılar dizisinin bir parçasıdır; söz konusu anlatı, kişilerin kimliklerini edindikleri grupların öyküsü içine gömülüdür.”* (Connerton 1999: 38) anlayışına bağlı olarak sosyal bilinci yakalamak mümkündür. Kolektif bilinci yansıtırken ortaya çıkan hareket noktası ise zamanın süre kavramı çerçevesinde algılanmasıdır.

ZAMAN: GEÇMİŞ, ŞİMDİ VE GELECEĞİN DIŞINDA SÜRE’KLİLİK

Madde ve Bellek, insan zihninin geçmişi nasıl hatırladığı ile ilgili yeni yaklaşımlar ortaya koyar. Anımsamayı, *“Katıksız anı, anı-imge ve algı”* kavramları çerçevesinde kategorilere ayıran Bergson (2007: 100), insanın günlük hayatında karşılaştığı nesne ve durumları algılamasını *“basit bir temas”* olarak görmez. (2007: 100). Algı, tam anlamıyla anı-imgelere bulanmıştır. Anı-imge, şimdide ait algıladığımız nesnelerin ve durumların geçmiş yaşantımızla birlikte fark edilmesidir. Maddeyle kurduğumuz ilişki anı-imgelere göre yorumlanır ve insan tarafından anlamlandırılır. Hisar’ın romanlarında görülen eşyanın, anlatıcının zihninde kırılmalara yol açması ve onu bir önceki zaman diliminde cereyan etmiş hayat sahnelerine yönlendirmesi anı-imgenin işlevselliği ile ilgilidir. Böylece *“devindirici mekanizmalarda ve bağımsız anılar”* da farkında olmadan şimdide genişleyen bir geçmiş ortaya çıkar. (Bergson 2007: 60).

Bergson bellek için, *“gündelik yaşamımızın tüm olaylarını cereyan ettikleri ölçüde imge-anılar biçiminde kaydeder... yalnızca doğal bir zorunluluğun etkisiyle geçmiş biriktirir... şimdiki zamanın içinde biriken çabalardan oluşan tüm bir geçmişin bilinci hâlâ bir bellektir. Daima eyleme dönük, şimdiki zamanın içinde bulunan ve yal-*

nızca geleceğe bakan bir bellek.” (Bergson 2007: 62) ifadelerini kullanır. Geçmişin geçip giden -yok olan- bir zaman dilimi gibi düşünülmemesini sağlamlaştıran bu ifadeler, zamanın süreklilik arz eden bir hareketlilik olduğunu gösterir. İnsan eylemleriyle ortaya çıkan süre, her anın üst üste gelmesiyle tezahür eden oluştur:

“Şimdiki an benim için nedir? Zamanın özü onun akıp gidiyor olmasıdır; zaten akmış olan zaman geçmiştir ve zamanın aktığı ânu şimdiki zaman olarak adlandırırız. Ama burada matematiksel bir an söz konusu olamaz... Benim ‘şimdiki zamanım’ diye adlandırdığım şey, hem geçmişimin hem de geleceğimin sınırlarını ihlal eder. Öncelikle geçmişimi ihlal eder, çünkü konuştuğum an daha konuşurken benden uzaklaşmıştır. Sonra da geleceğimi ihlal eder, çünkü bu an geleceğe yöneliktir.” (Bergson 2007: 103).

Şimdiki anda yaşanan süreyi, insanın eylemde bulunması belirler. Zaman dediğimiz şey, hareketin gerçekleşmesi sırasında oluşan süre dilimidir. Beden hareketlerinin belirlediği süre, sayılarla ölçülemeyen ancak davranış boyutuyla ortaya çıkan eylemlerimizle belirlenir. “Şimdi, her an, biri geçmişe yönelen, geçmişte genleşen; diğeri sıkışmış, geleceğe doğru sıkışan iki yöne bölünür.” (Deleuze 2006: 84.) Böylece zaman dilimlerini belirleyen unsur şimdideki hareketlerimiz aracılığı ile tespit edilebilir. Bergson’un süre kuramının belleğe dayandığını söyleyen Deleuze, yine Bergson’dan hareketle geçmişin asla yok olamayacağını ifade eder:

“Geçmişin kendinde yaşamını sürdürdüğünü düşünmekte böyle güçlük çekiyorsak, bunun nedeni geçmişin artık varolmadığına, varolmayı bıraktığına inanmamızdır. Böylece, Varlık’ı şimdiki-varlıkla karıştırırız. Oysa şimdi yoktur; o, daha çok hep kendi dışında olan saf haldeki oluştur. Şimdi yoktur ama eylemde bulunur... geçmişin eylemde bulunmayı ya da yararlı olmayı bıraktığı söylenmelidir. Ama geçmiş varolmayı bırakmamıştır. Yararsızlığı ve eylemden uzaklığıyla, ulaşılmazlığıyla o, sözcüğün tam anlamıyla VARDIR.” (Deleuze 2006: 86).

Zamanın mahiyetini belirleyen insan bilincidir. Bilinç ve benlik ise hafızadan oluşur. Hafızanın ortadan kalkması insanın oluş evrelerini de ortadan kaldıracaktır. “Zaman şuur hallerimizden başka bir şey değildir. Hakiki zamanın ne olduğunu anlamak istersek şuur hallerimizin akışını bilmek yeter.” (Bergson 1947: 14). Bergson, bilincin varlığını belleğe bağlarken, zamanı yaşanan öznel algılara göre şekillenen süreye dönüştürür. Böylece zaman, insan eylemlerine ve bilincin hareketliliğine bağlı olarak genişler veya daralır.

Hisar’ın eserlerinde yer yer belirttiği, zamanla ilgili görüşler, Bergson’un süre kuramıyla birebir uyuşmaktadır. Gerek romanlarında aralara serpiştirdiği zaman algısı gerek anılarında doğrudan yaptığı süre tanımlamaları, onun da zamanı geçmiş-şimdi-gelecek çerçevesinde düşünmediğini, hayatın bütünü kapsayan süreye bağlı olduğunu göstermektedir. Hisar’ın, eserleri ara-

cılığıyla bize hissettirdiği, geçmişin ölü bir yığın olmayıp, bugünün içinde devam ettiği düşüncesidir. Bilincini meydana getiren belleği, sürenin yaşadığı zaman dilimindeki birikimlerini aktarır. Zamanın, devam eden oluşun eyleme bağlı olarak varlığını sürdürdüğünü gösterir. “Zira ölmüş sanılan mazi canlıdır. Onun yüzünü görmekten, huyunu duymaktan, manasını tefsir etmekten, vuslatı içinde yaşamaktan ayrılamayız.” (Hisar 2006b: 179). Zamanın öncesiz ve sonrasız bir mesafe olduğunu dile getiren Hisar, dünü bugünden, bugünü yarından ayırmanın mümkün olmadığını söylerken Bergson’un süre fikrine iştirak etmiş olur:

“Zaman dediğimiz ve kendine mahsus bir cismi olmayan o evveli ve ucu bulunmaz mesafe içinde bütün günlerimizin bir dünü ve sonuncusundan maadasının da bir yarını vardır. Fakat zaman dünü bugünden, bugünü yarından ayıramaz. Çünkü o hep devam eden bir şeydir. Geçen ancak biziz ve her şeydir. Zaman birdir ve ebediyettir. Biz yaşadığımız zamanı ancak kendimize göre mazi, hâl ve âti diye üç kısma ayırıyoruz. Fakat zamanın böyle bölünmesi keyfidir. Zamanı maziden ayıran hiçbir fasıla yoktur.” (Hisar 2006b: 190).

Bütün-zaman telakkisi Hisar’a göre, yaşadığımız anın içinde meydana gelen oluşa karşılık gelmektedir. Hisar, zamanın parçalara ayrılamayacağı düşüncesindedir ve romanları vasıtası ile bu görüşü gözler önüne serer. Elli yaşındaki insanın yaşadığı bir gün, elli yıllık bir gündür. Zaman zihnin işlevlerine bağlı olarak birikir. Bu birikimi muhafaza eden en güçlü araç ise bellektir. İnsanın belleğinden kurtulması, kültürel kaynaklarını yok etmesi, kendisi bunu istese de mümkün değildir. Çünkü çoğu zaman istem dışı bellek, irademize bağlı olmadan devreye girer:

“Nasıl ki yaşadığımız bu zaman da bir zaman parçasından ibaret değil, fakat mazimizi hatırlatan ve atimizi hazırlayan, demek ki, hem maziye hem de atiyeye karışan bir zaman bütünlüğüdür. Ve hamdolsun ki bu sayede her günümüz, biz kaç yaşındaysak o kadar yıllık bir gündür. Biz elli yaşındayken her günümüz kırk yıllık bir gündür. Bunun için ömrümüzün her geçen saatini bütün geçmişleriyle darp ederek hesap edebiliriz.” (Hisar 2008: 176).

Abdülhak Şinasi Hisar’ın bağlı bulunduğu zaman anlayışı, insan bilincinin öznel yanı sıra şekillenen, eşyayla kurduğu temasın boyutlarına ve Bergson’un insan hareketlerine dayandırdığı zaman felsefesine göre düşünülmelidir:

“Çocukluğumuzun oyunlarına, gençliğimizin aşklarına ve orta yaşımızın tecrübelerine çerçeve teşkil eden yerler birer birer öğrendiğimiz ve sevdiğimiz kelimelerle, gönülümüze göre bir lisan söyler. Bütün bu yerlerde, bizim için, yabancı gözlere görünmez periler türer ve yavaş yavaş bunları büyüler. Şu köşk bildiğimiz birinin, şu duvar bilmediğimiz ötekisindedir. Şu ağaç kimsenin değildir. Fakat biz biliriz ki onlarda gönülümüzün de payları vardır. Teşkil ettikleri bütünlük biraz geçmiş zamanlarımızın, yani bir parça da bizindir.” (Hisar 2008: 175).

O, yeni gelen her dakikanın geçmişle birlikte geldiğini ve var olduğunu bilmektedir. “Şimdi duyuyorum ki her yeni gelen dakika, denizin hiç susmayan suları gibi, yüz binlerce geçmiş dakikaları sayıklıyor. Onları duyuyor ve çağlayan bu musiki içinde yüzüyorum.” (Hisar 2008: 215). Yazarın bu durumun bilincinde olması, eserlerinde sürekli maziyi aktaran biri gibi algılanmasına yol açmaktadır. Aslında o yaşadığı anı, oluşumu içinde vermektedir.

MAZİPEREST Mİ YOKSA ŞİMDİ’NİN SEYYAHI MI?

Hisar’ı sadece bir eski zaman adamı olarak görmek, nesnel-bilimsel bir yaklaşım değildir. Eserleri ile ilgili bazı çevrelerin kaleme aldığı eleştiri yazıları incelendiğinde zaman kavramının Hisar’ın algıladığı tarzın dışında yorumlandığı görülür. Zaman ve bellek kavramlarına yaklaşımı, Hisar’ın eserlerinin temelini oluşturur. Onun zaman ve bellek kuramları açısından tahlil edilmeden sırf bir mazi müptelası, devri tükenmiş bir hayatın aktarıcısı gibi gösterilmesi yeterince anlaşılmadığını gösterir.

Hisar’a ilk eleştirilerden birini yönelten Pertev Naili Borotav, Hisar için “*Romana vazife olarak sadece iç âlemin esrarını, kör gözlü, sağır kulaklı kuvvetlerin, hatıraların... anlatılmasını gösteriyor. Abdülhak Şinasi Hisar gibi, sanatta sosyal temel... faydalı olma gayreti aramayan muharrirler çok defa hakiki sanat havarileri sanılıyor.*” (Boratav 1991: 365) ifadelerini kullanır. Hisar gerçekten de, iç âlemin esrarını, insanın içinde var olan fakat ilk anda fark edilemeyebilen kuvve hâlindeki yetenekleri, istem dışı belleği ve belirsiz hatırlayış yöntemlerini kullanır. Bağlı olduğu felsefî telakki de bunu yapmasını gerekli kılar zaten. Bergson, *Yaratıcı Tekâmül’* de asıl hafızanın bilkuvve duygu ve idraklerden, biz farkında olmadan ortaya çıktığını söyler. (Bergson 1947: 27).

Sanıldığığının aksine o eserlerinde “*son Osmanlı döneminin üst tabaka yaşantısını*” anlatmaz. (Oğuzertem 1992: 115) Sosyal hayatın içinden seçtiği bireyler, günlük yaşantılarıyla belli bir aykırılığı sergileyen, sıradan hayatın içinde karşılaşabileceğimiz kişilerdir. Haldun Taner’in tespitiyle “*yozlaşmış Osmanlı toplumunun yozlaşmış, garip, yarı deli ama bu delilikleri içinde marazî bir mutluluk ve kendine yeterlilik içinde yaşayan tiplerini*” yazmıştır. (Taner 2012: 36). Bu yarı deli tiplerinin içine saflığı, hüsn-i niyeti de eklemek gerekir.

Hisar’ın eserlerinde “*modernleşmenin getirdiği geçmişten kopma ve şimdiki zamana değer verme anlayışına rastlanmaz.*” (Oğuzertem 1992: 115). Çünkü onun zaman anlayışı, gösterilmeye çalışıldığı gibi geçmiş-şimdi-gelecek ayırımına bağlı değildir. Modernleşme zihniyetinin birbirinden tamamıyla koparmaya çalıştığı eski-yeni ayrımı, -Bergson felsefesine göre söylersek- çarpık bir zihniyeti yansıtır. Süreklilik, şimdinin içinde var olan geçmişin inkâr edilemez bir zorunluluk hâlinde algılanmasını sağlar. Bir şeyi modernize edebilmek için eli-

mizde mutlaka geleneğe ait bazı unsurlar bulunmalıdır. Hisar, yaşadığı andan kaçan bir bilinç değıldir. Bilakis, şimdikiyi var eden unsurları bütün netliğiyle görmeye çalışır. Bu tavır, şimdikiyi adileştirmez, zenginleştirir.

Romanlarında “*entrika*” unsuru bulunmadığı için Hisar’ı modern icatlarından habersiz biri olarak değerlendirmek roman tekniğinden neyi, nasıl anladığınıza bağlıdır. (Oğuzertem 1992: 120). Onun yazdıklarının roman tekniğı açısından yetersiz olduğu görüşü, Hisar’a yöneltilen en büyük eleştirilerden biridir. Tür olarak eserlerinin anı mı roman mı olduğu sorusu üzerinde bu denli durulması, romandaki en önemli unsurun bireyin gündelik hayatı olduğu gerçeğinin unutulması ya da göz ardı edilmesi ile ilgili olabilir. Hisar, roman olarak adlandırılan üç eserinde toplumdan çekip çıkardığı bireylerin öznel hayatını, sosyal koşullarla ilişkilendirerek anlatır. Eğer bu durum, bir eserin roman olmamasını gerektiriyorsa Marcel Proust da roman yazmamış demektir. Günümüz edebiyatının post-modern roman tekniğı incelendiğinde, Hisar’ın modern romanla post-modern roman arasında yer alan modernist romanın kurucusu, yani tekniğı ile de döneminin çok ilerisinde bir roman anlayışını ürettiğı anlaşılacaktır.

Hisar, günlük hayatın gerçekliği ile münasebet kurarak, sosyal hayatta aykırı özellikleri ile belirginleşen bireyi, süregelen kültürel unsurların, eşyanın, maddî birikimlerin arasında anlatır. Eylemlerle ve hayatın kendisiyle suret kazanan bütün-zamanı parçalara ayırmaz, yani kurulu bir iç içe geçmişlik söz konusudur. Onu, “*maziperest, geçmiş aşığı*” (Oktay 2010: 164). gibi sıfatlarla yargılamak, eserleri aracılığı ile aktarmaya çalıştığı şimdi’nin zenginliğini fark edememek, matematiksel zamanı süreden ayırmamak demektir. Onu, roman tekniğı ve zaman unsurunu kullanma yönüyle eleştirmenin ötesinde yok sayan bazı yazarların, değerlendirmelerinde, Bergson’a hiç değinmemeleri ise gerçekten şaşırtıcıdır.

SONUÇ

Kültürel anlamda büyük kırılmalar yaşayan Türk toplumunun kısa aralıklarla ve birbirinden bağımsız gibi görünen hayat tarzı değişiklikleri, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki sürekliliğın kopmalar ve unutmalarla şekillenmesine yol açmıştır. Yeniye kabul ederken, eskiyi kötülemek siyasi planda destek bulurken toplum hayatına yönelik müdahaleler kaçınılmaz hâle gelir. Buna karşılık, eskiye ait her şeyin kötü ve yersiz olmadığı, geçmişin bir zorunluluk olarak hayatımızın bir parçası olduğu fikri, 1920’lerden itibaren bazı aydınların Bergson felsefesine dayandırdıkları düşüncelerle hayat bulur. Batılı bir filozofun, ölü zannedilen geçmişin ve kültürel unsurların sürekliliğini kuramsal planda dile getirmesi, geçmişini reddederken Batı’yı ör-

nek alan bazı çevreleri şaşırtsa bile zamanın biriktirdiği hayata bağlı olanlara bir dayanak noktası teşkil eder.

Edebî bir hareket olarak Bergson'un Türk edebiyat ve sanat dünyasındaki ilk yansımaları ile 1921-1923 yılları arasında yayımlanan *Dergâh Mecmuası*'nda karşılaşılır. Yahya Kemal'in çerçevesinde bir araya gelen Ahmet Hamdi Tanpınar, Mustafa Şekip Tunç, Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Haşim gibi aydınlar Türk düşünce hayatını da etkileyen önemli yazılar kaleme alırlar. Konuyla bağlantılı olması bakımından, Mustafa Şekip Tunç'un *Rûhiyyât* ve *Ruh ve Beden* başlıkları altında kaleme aldığı felsefî metinler ile gerçekleştirdiği Bergson çevirileri özellikle değinilmesi gereken hususlardır. (Yüce 2012: 275-341) Bu sıralarda, Abdülhak Şinasi Hisar, *Dergâh Mecmuası*nda kitap eleştirileri ile dikkat çeker. Kendine tutunacak bir kök arayan genç aydınlar, Tanpınar'ın şu cümlelerde özetlediği fikirlerin etrafında birleşmiş gibidirler:

“Köksüz şeyler daima yüzer, daima beyhude yere bir karşı sahil arar. Hâlbuki millî hayat devamdır. Devam ederek değişmek, değişerek devam etmektir. Çünkü yaratmanın ilk şartı devamdır, hakiki kırılışlar ve kopuşlar ancak yaratılış ucubeleri, yarım mahlûklar vücuda getirir.” (Tanpınar, 2005: 24).

Modernizm, Türk kültür hayatında bir önceki dönemden kopma şeklinde algılandığı için 'devam ederek değişmek değişerek devam etmek' telakkisi pek iyi anlaşılmamıştır. Bununla birlikte olması gereken sağlıklı değişimin, mevcut şartları temelinden söküp atmak yerine, geçmişle hesaplaşarak gerçekleştirilmesi gerektiği fikri üzerinde duran aydınlar da mevcuttur. Abdülhak Şinasi Hisar, eserleri aracılığıyla ferdî ve sosyal bilincin, geçmişle birlikte var olduğunu ortaya koyar. Zaman telakkisi, geçmiş-şimdi-geleceğin birbirinden bağımsız düşünülemezliği görüşü üzerine inşa edilmiştir. Anlatımının temelinde şimdinin içinde yaşamaya devam eden mazi bulunmaktadır. Onun eserlerinde hep geçmişten bahsetmesi modernizm karşıtı bir mazi-perest gibi yorumlanmasına yol açar, ancak zaman kavramının mahiyeti ile ilgili felsefî çalışmalar incelendiğinde Hisar'ın şimdiiyi zenginleştiren kültürel birikimi canlı tutmaya çalıştığı görülecektir. Geçmişe ait her şeyin kötü olmadığını söylemek isteyen, farklı düşünen bir kesim ise örnek alınan Batı düşüncesi içinde temsilcisini bulmanın mutluluğunu Bergson'da yaşar. Hisar'ın eserleri aracılığı ile gerçekleştirmek istediği şey, Bergson felsefesi çerçevesinde değerlendirilirse daha nesnel ve sağlıklı sonuçlara ulaşılabilir düşüncesindeyiz.

DİPNOTLAR

- ¹ İstem dışı bellek ifadesi Gilles Deleuze'a aittir. Geleuze, *Proust ve Göstergeler* isimli eserinde Proust'un *Kayıp Zamanın Peşinde* isimli eserini anımsama ve bellek kavramları açısından inceler. Proust'un romanlarında, hakikati bellekten hareketle bulmaya çalıştığını belirten Deleuze istem dışı bellekle ilgili şunları söyler: *“Burada, kendi kendine mantıksal hakikatleri bulduğunu, kendi düzenine sahip olduğunu ve dış dünyadan ge-*

len baskıların önüne geçtiğini iddia eden soyut ve istemli akıl söz konusu değildir. Söz konusu olan, göstergelerin baskısına maruz kalan, içinde nefes alamadığı boşluğu, kendisini istila eden acıyı önlemek ve göstergeleri yorumlamak için canlanan istem dışı bir akıldır... Duyumsanabilir göstergeler bizi hakikati aramaya zorlarlar, fakat aynı zamanda da istem dışı bir belleği seferber ederler." (Deleuze 2004: 103).

KAYNAKÇA

- Aristoteles (2004), *Doğa Bilimleri Üzerine*, Çev. Elif Günce, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Barash, Andrew Jeffrey (2007), "Belleğin Kaynakları", *Bellek: Öncesiz, Sonrasız, Cogito 50*, YKY, İstanbul, s. 11-22.
- Bergson, Henri (1947), *Yaratıcı Tekâmül*, Çev. Mustafa Şekip Tunç, İstanbul: MEB Yayınları.
- Bergson, Henri (2007), *Madde ve Bellek*, Çev. Işık Ergüden, Ankara: Dost Kitapevi.
- Boratav, Pertev Naili (1991), *Folklor ve Edebiyat 1*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Connerton, Paul (1999), *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, Çev. Alâeddin Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Deleuze, Gilles (2004), *Proust ve Göstergeler*, Çev. Ayşe Meral, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Deleuze, Gilles (2006), *Bergsonculuk*, Çev. Hakan Yücefer, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Göle, Münir (2007), "Doğru Olmadığını Biliyorum Ama Öyle Hatırlıyorum", *Bellek: Öncesiz, Sonrasız, Cogito 50*, YKY, İstanbul, s. 23-30.
- Halbwachs, Maurice (2007), "Kolektif Bellek ve Zaman", *Bellek: Öncesiz, Sonrasız, Cogito 50*, YKY, İstanbul, s. 55-76.
- Hisar, Abdülhak Şinasi (2005), *Ali Nizami Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği*, İstanbul: YKY.
- (2006a), *Fahim Bey ve Biz*, İstanbul: YKY.
- (2006b), *Boğaziçi Mehtapları*, İstanbul: YKY.
- (2008), *Çamlıca'daki Eniştemiz*, İstanbul: YKY.
- Oğuzertem, Süha (1992), "Modern Edebiyat ve Abdülhak Şinasi Hisar'ın Sözlü Yazı Serüveni", *Defter 18*, s. 114-127.
- Oktay, Ahmet (2010), *Emperyalizm, Roman ve Eleştiri*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Pearson, Keith Ansell (2007), "Virtüel Gerçekliği: Bergson ve Deleuze", *Bellek: Öncesiz, Sonrasız, Cogito 50*, YKY, İstanbul, s. 87-103.
- Platon. (2001), *Phaidon*, Çev. Hamdi Rağıp Atademir-Kemal Yetkin, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Platon (2011), *Diyaloglar*, Çev. Teoman Aktürel, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Proust, Marcel (2006), *Sainte-Beuve'e Karşı*, Çev. Roza Hakmen, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Schudson, Michael (2007), "Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri", *Bellek: Öncesiz, Sonrasız, Cogito 50*, YKY, İstanbul, s. 179-199.
- Taner, Haldun (2007), *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1998), *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2005), *Yahya Kemal*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turinay, Necmettin (1993), *Abdülhak Şinasi Hisar*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Yüce, Sefa (2012), *Türk Edebiyatında Dergâh Mecmuası 1921-1923*, Ankara: Kurgan Edebiyat.